DOI: 10.58242/millifolklor.1341485

ÖZBEK HALK KOŞUKLARININ SINIFLANDIRILMASI*

Classification of Uzbek Folk Songs

Prof. Dr. Jabbor ESHONKUL**

ÖZ

Halk şiiri ürünleri folklorun en eski ve en zengin türlerinden biridir. Araştırmacılar koşuk türünün ortaya çıkışı ile ilgili farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu görüşlerden bazıları birbirini tamamlar bazıları da farklı bakış açıları ileri sürmektedir. Türleri ve tür kavramının eskiliği konusunda ise uzmanlar ortak görüştedir. Koşuğun ne zaman ortaya çıktığı sorusunu cevaplamak için koşuk metinlerinin incelenmesi gerekmektedir. Koşuk, halkla birlikte doğmuştur. Bu nedenle koşukların tarihi içinde yaratıldıkları toplumun dil ve düşünce tarihi ile doğrudan ilişkilidir. Bir diğer önemli husus da koşukların kökeninin en eski törenlere kadar dayanıyor olmasıdır. Dilin güzelliği, tazeliği ve zenginliği öncelikle koşuklara yansır. Koşuk, folklorun en yaygın türüdür, ancak aynı zamanda folklorun en karmaşık örneklerinden biridir. Koşuk ile ilgili bilgiler Kaşgarlı Mahmut'un "Divanü Lûgati-t Türk" adlı eserinde bulunmaktadır. Eserde mevsim ve aile ritüelleri ile ilgili güzel koşuk örnekleri içermektedir. Bu örnekler koşuk tarihi çalışmalarında önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Ali Şir Nevai ve Zahiriddin Muhammed Babür gibi âlimlerin eserlerinde ve daha birçok tarihî ve edebî kaynakta verilen bilgiler, koşuk metinlerinin incelenmesinde önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Ancak canlı icra halinde günümüze kadar ulaşan koşukların metinleri, bilimsel araştırmalarında en güvenilir ve doğru kaynak olarak kabul görmektedir. Folklor ürünlerinin sözlü olması, benzer veya eş metinler halinde olması ve anonimliği koşukların genel karakteristiğini oluşturmaktadır. Diğer halk edebiyatı örnekleri gibi koşuklar da doğası gereği her icrada değişir. Bu değişim icracının ruh hali ve performans becerisi ile yakından ilgilidir. Halk koşuklarını incelerken onların yazılı edebiyat örneği olan koşuklardan farklı özelliklere sahip oldukları unutulmamalıdır. Koşuk türü bilim adamları tarafından farklı dönemlerde araştırılmış ve pek çok defa sınıflandırılmıştır. Günümüze kadar yapılmış bu sınıflandırmaların tek bir unsura bağlı olarak yapıldığını söylemek mümkündür. Tabii ki her araştırmacı koşukları sınıflandırırken kendi amacı doğrultusunda hareket etmiştir. Koşuk türü hakkında günümüze kadar çokça çalışılmış olmasına rağmen, bu türün tüm karmaşıklığıyla teorik açıdan yeterince tasnif edilerek araştırıldığı söylenemez. Sadece dünya folkloru çalışmalarında değil, Özbek folkloru çalışmalarında da koşuk tasnifinde birtakım yanlışlıklar bulunmaktadır. Bu noktada akla şu soru gelmektedir: Koşukları tasnif etmek için hangi ölçütler kullanılmalıdır? Koşukların tasnifinde onun hangi özelliği esas alınmalıdır? Yapı, tür veya sanatsal özelliklerinden hangisi? Bu sorunun cevabına koşuklar hakkında yapılan bilimsel araştırmalarda rastlayamıyoruz. Göz ardı edilmemesi gereken bir diğer husus da günümüzde kitle iletişim araçlarının yaygınlığından en çok etkilenen ve çarpıtılan halk koşuklarının mevcut olmasıdır. Bu nedenle koşukların bilimsel olarak araştırılması, günümüzde folklorun öncelikli araştırma konularından biri olmaya devam etmektedir. Makalede, Özbek halk koşukları analiz edilmiş ve daha sonra koşuklar ilk defa farklı bir ölçüte bağlı olarak sınıflandırılmıştır. Koşukları sınıflandırırken bağlı kaldığımız ölçüt, halk koşuklarının icra yeri, anlamı, içeriği, yapısı ve edebî özelliklerinden oluşmaktadır. Bizim yaptığımız sınıflandırma da dâhil olmak üzere hiçbir sınıflandırmanın kusursuz olmadığını kabul etmek gerekmektedir. Bunun sebebi halk bilimi araştırmalarındaki teorik yaklaşımlar, koşuk icra sanatının özelliklerinden yola çıkarak devamlı bir yenilenmeyi ve gelişmeyi gerekli kılmasındandır.

Anahtar Kelimeler

Lirik türler, Koşuk, merasim koşukları, merasim dışı koşuklar, icra yeri, yapı, poetik özellikler.

ABSTRACT

Folk poetry products are one of the oldest and richest genres of folklore. Researchers have put forward different views about the emergence of the koshuk type. Some of these views complement each other, while others suggest different perspectives. Experts agree on its species and the antiquity of the concept of species. To answer the question of when the koshuk appeared, it is necessary to examine the koshuk texts. The koshuk was born with the people. For this reason, the history of koshuks is directly related to the language and thought history of the society in which they were created. Another important point is that the origin of the koshuks goes back to the oldest ceremonies. The beauty, freshness and richness of the language are primarily

* Geliş tarihi: 11 Ağustos 2023- Kabul tarihi: 25 Temmuz 2024
Eshonkul, Jabbor. "Özbek Halk Koşuklarının Sınıflandırılması", *Millî Folklor* 143 (Güz 2024): 65-74

** Özbekistan Bilimler Akademisi, Alişir Nevayi Devlet Edebiyat Müzesi Müdürü, jabbores@yandex.ru, ORCID ID: 0000-0003-0288-5394.

reflected in the koshuks. The koshuk is the most common genre of folklore, but it is also one of the most complex examples of folklore. Information about Koshuk can be found in Kaşgarlı Mahmut's book "Divanü Lûgati-t Türk". In the work, it contains beautiful examples of koshuks related to the seasons and family rituals. These examples constitute an important source in the study of the history of koshuk. The information given in the works of scholars such as Ali Şir Nevai and Zahiriddin Muhammed Babür and in many other historical and literary sources constitute an important source in the analysis of the short texts. However, the texts of the koshuk that have survived to the present day in live performance are accepted as the most reliable and accurate source in scientific research. The general characteristics of folklore products are verbal, similar, or identical texts and anonymity. Like other examples of folk literature, koshuks change in every performance due to their nature. This change is closely related to the mood and performance skill of the performer. When examining folk koshuks, it should be kept in mind that they have different characteristics from those of written literature. The type of husk has been researched by scientists in different periods and classified many times. It is possible to say that these classifications made until today are based on a single element. Of course, each researcher acted in accordance with his own purpose while classifying the koshuks. Even though many studies have been done about the koshuk type until today, it cannot be said that this type has been adequately classified and researched in all its complexity from the theoretical point of view. Not only in the studies of world folklore, but also in the studies of Uzbek folklore, there are some mistakes in the classification of koshuks. At this point, the following question comes to mind: What criteria should be used to classify koshuks? Which feature of it should be taken as a basis in the classification of koshuks? Which of its structure, genre, or artistic characteristics? We can't find the answer to this question in scientific research on koshuks. Another issue that should not be overlooked is that there are folk terms that are most affected and distorted by the prevalence of mass media today. For this reason, scientific research of koshuks continues to be one of the primary research topics of folklore today. In the article, the Uzbek folk koshuks were analyzed and then, for the first time, they were classified according to a different criterion. The criterion we adhere to while classifying the koshuks consists of the place of performance, meaning, content, structure and literary features of folk koshuks. It is necessary to accept that no classification, including our classification, is perfect. The reason for this is that the theoretical approaches in folklore research necessitate a continuous renewal and development based on the characteristics of the choral performance art.

Keywords

Lyrical genres, folk songs, ceremonial folk songs, non-ceremonial folk songs, place of performance, structure, poetic features.

Giriş

Koşuklar, folklorun en eski ve en zengin türlerinden biridir. Kaşgarlı Mahmud'un "Divanü Lûgati-t Türk" adlı eserinde atasözü, bilmece vb. türlerin yanında halk koşuklarına yer vermesi boşuna değildir (Divanü Lûgati-t Türk, 1992). Bu durum, bir taraftan koşukların çok eski dönemlerde de renkliliğini ve tarihî köklerinin çok derin olduğunu göstermektedir, diğer taraftan bu durum koşukların sınıflandırılmasında da önem arz ettiğinin göstergesidir. Öncelikle "koşuk" terimi kullanılırken ne kastedilmektedir? Sözlü sanatın bir ürünü olan halk koşukları ile belli bir sanatçı tarafından yaratılan koşuklar arasında ne gibi benzerlikler ve farklılıklar mevcuttur? Bu iki koşuk türünün benzer yanı, musikiye, ahenge ve belli bir ölçüye-vezne uygun olmasıdır. Halk koşukları yazılı edebiyat örneği olan koşuklardan gelenekselliği, topluma ve yaşama ait olması, varyantlara sahip olması, asırlar boyunca halk tarafından sözlü olarak yaratılması ve sözlü kültür mirası olması bakımından tamamen farklıdır.

Halk koşukları tarihine baktığımızda, uzun süreli bir gelişme süreci sırasında koşukların mitolojik düşünceden sanatsal düşünce ürününe dönüştüğünü görürüz. Dolayısıyla koşuklarda eski dönemlere ait tasavvurların izlerinin yanı sıra ara dönemlerde ya da günümüzde yaşanmakta olan olay ve düşünceler de ifade edilmektedir.

Türk boylarında "koş" kelimesi üç anlamı ifade etmektedir; "*koşuk söylemek*", "çift sürmek"- toprağı sürmek ve "*çift*". Zaman içinde bu üç anlam da birbiriyle uyum sağlamıştır.

"Koş" mevsim, yani ilkbahar merasiminde tanrılar için söylenen övgü sözü anlamındadır. Saha Türklerinde şamanlık koşuğu – kuturuu – sözü kut – ruh, uruu– övmek, kutlamak anlamlarını ifade eder (Obryadovaya poeziya Saha, 2003: 59). Dolayısıyla "koşuk söylemek" bereket kültüyle bağlantılıdır ve doğal olarak da ekin biçerken koşukların icra edilmesi bir zorunluluk halindedir. Koşuklar genellikle dörtlüklerden ibarettir. İki mısranın birleşerek çiftliği, yani koşuğu meydana getirmesi tesadüfi değildir.

"Karı koca, çift öküz" şeklindeki atasözünde de benzer bir anlam mevcuttur. Koş sürmenin mecaz anlamı kız ile yiğidin çiftliği meydana getirmesi, yani birlikte yuva kurmasıdır. Halk koşuklarında bu düşünceler oldukça açık bir şekilde ifade edilmektedir. Dolayısıyla biri şarkı söylerken onun yanındakilerin "juft bo'lsin" (çift olsun) demeleri, aslında koşuk ve çiftliğin kutsal kabul edildiğinin ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Koşuk kelimesi "Divanü Lûgati-t Türk"te "*koşuğ*" (Kaşgarlı Mahmud, 1963: 41), Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig adlı eserinde "*koşuk*" (Yusuf Has Hacib, 1971: 58), Haydar Harezmî'nin eserlerinde "*koş*", Mahmud Umar Zamahşerî "Mukaddimetü-l Edep" adlı eserinde "*koşuk*" (Mahmud Zamakhshari, 2008: 213b), Alişir Nevaî'nin eserlerinde "*koşık*", "*surud*", "*ayalgu*", "*lehn*", "*türkü*" (Alişir Nevaî, 1967: 180); Zahiriddin Muhammed Babür'ün "Babürnâme" adlı eserinde ise "*koşik*" şeklinde (Zahiriddin Muhammed Babür, 2019: 400) kullanılmıştır. Alişir Nevaî ve Babür'de halk koşuklarını kastederken "koşuk" kelimesini kullanmışlardır. Diğer durumlarda "*surud*" ya da saydığımız diğer kelimeleri kullanmışlardır.

Türkiye'deki araştırmacılar da Orta Asya'da kullanılan "koşık" teriminin Türkiye'deki "koşma" ve "türkü" ile benzer olduğunu vurgulamışlardır. Fuad Köprülü "Edebiyat Araştırmaları" adlı kitabında koşuk için; "*Koşuk: koşma, eskiden şiir, recz, kaside manalarında kullanılan bir kelimedir. Bu koşuklar hayatta olan hükümdarlara yahut hatunlara takdim ediliyordu*" şeklindeki değerlendirmeleri yapmıştır. (Köprülü, 1989: 114) Köprülü bunun yanında, Divanü Lûgati-t Türk'e dayanarak koşuk musikisine eskiden "kök" denildiğini ve "kök" kelimesinin de "mavi, sema, dikiş, ahenk ve seda" anlamlarını ifade ettiğini vurgulamıştır (Köprülü, 1989: 113).

Özbek halk koşukları hakkında günümüze kadar bilim adamları tarafından pek çok araştırma yapılmış olmasına rağmen, Özbek halk koşukları üzerinde belli oranda uzlaşılabilecek bir sınıflandırma ortaya konulamamıştır.

M. Alaviya, Özbek koşuklarını; *1. Lirik Koşuklar, 2. Mehr Beyitleri, 3. Termalar, 4. İş Koşukları ve 5. Mevsim-Merasim Koşukları* şeklinde beş gruba ayırmıştır. (Alaviya, 1974: 49).

F. Karamatov halk koşuklarını; *1. Hayatla İlgili Koşuklar, 2. Aile-Merasim Koşukları, 3. İş Koşukları, 4. Tarihî Koşuklar ve 5. Sosyal Eleştiri Koşukları* şeklinde sınıflandırmıştır. A. Musakulov ise koşukları üç guruba ayırarak incelemiştir; *a) Merasim Koşukları: Düğün ve Matem koşukları, b) Merasime Ait Olmayan Lirik Koşuklar: İş Koşukları, Ninniler, Termeler, Aşk ve Hayatla İlgili Koşuklar c) Çocuk Folkloruna Ait Lirik Koşuklar*.

Yukarıda verdiğimiz sınıflandırmalar arasında A. Musakulov'un sınıflandırmasının diğerler sınıflandırmalara göre daha tutarlı olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Fakat bu sınıflandırmada "*Mevsim-Merasimlere Ait Koşuklar*"ın araştırmacının dikkatinden kaçtığını düşünüyoruz. M. Alaviya'nın sınıflandırmasında da "*Aile-Merasim Koşukları*"na yer verilmemiştir. Ayrıca, Alaviya'nın "Mehr Beyitleri" olarak adlandırdığı şiir türleri ise halk koşuklarına ait türlerden biri değildir. F. Karamatov'un

sınıflandırmasında ise birçok belirsizlikler vardır. Öncelikle araştırmacının kullandığı "Hayat ve Aile Merasimi" ifadesi doğru bir kullanım değildir. Çünkü aile merasimleri ile sosyal hayatın özellikleri birbirlerinden farklılıklara sahiptir. Ayrıca, "Sosyal Eleştiri Koşukları" başlığını kullanmak da sınıflandırmada belirsizliğe yol açmaktadır.

Türkiye'deki araştırmacılar Abdürrahman Güzel ve Ali Torun "Koşuklar, pratik, hareketli ve coşku dolu bu hayat içerisinde önemli bir yere sahiptir. Bugün koçaklama, güzelleme, taşlama diye ifade ettiğimiz değişik türlerin hepsine birden İslam öncesindeki dönemde koşuk deniyordu. Dolaysıyla koşuklar: "yiğitlik, kahramanlık, güzellik, aşk, hayranlık" gibi termelerin işlendiği, bazen de pastoral bir şiir olarak karşımıza çıkmaktadır" şeklinde tarif ederken (Güzel Torun, 2003: 42), Türk Halk Edebiyatı'nı ise; a) Anonim Halk Edebiyatı, b) Âşık Edebiyatı, c) Tekke (Dini-Tasavvufi Türk) Edebiyatı olmak üzere üçe ayırmışlardır. (Güzel Torun, 2003: 146).

Karakalpak araştırmacıları ise koşukları beş farklı başlık altında incelemişlerdir. Bu başlıklar şunlardır; "Mevsim Koşukları", "Düğün Koşukları", "Matem Koşukları", "Çoban Koşukları" ve "Dinî Koşuklar" (Ayimbetov, 1977: 130).

Sibirya Türkleri ise koşukları müzikle ilişkisine göre sınıflandırmıştır. Tuvalı folklorcu Z. K. Kırgıs koşukları; "Uzun Irlar", "Kısa Irlar" ve "Nakaratlar (Kocamıktar)" olarak üç guruba ayırmıştır (Akimova, 1966: 21).

Koşukların sınıflandırılması konusunda diğer ülkelerdeki araştırmacıların da fikirlerinde birtakım farklılıklar bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar koşukları "söyleniş tarzı ve ezgisine" göre sınıflandırmak gerektiğini düşünürken, bazıları ise "icra mekânına bağlı olarak" sınıflandırmamanın daha doğru olacağı görüşündedir. Bazı bilim adamlarının koşukların sadece belli bir türüne odaklandığı, bazılarının ise koşukların bir türünün özelliklerini temel aldıkları görülmektedir.

Rus araştırmacı D. M. Balaşov halk koşuklarını; "Mevsim Koşukları", "Düğün Koşukları" ve "Matem-Merasim Koşukları" olarak üç guruba ayırır (Balaşov, 1977: 23). V. Propp'a ise, koşukların "Mevsim" ve "Aile Koşukları" şeklindeki iki grupta incelenmesinin daha doğru olacağı fikrindedir (Propp, 1976: 66).

Bu noktada koşukları hangi ölçüte bağlı olarak sınıflandırmanın daha doğru olacağı sorusunun ortaya atılması oldukça doğaldır. Fikrimize göre, koşukları sınıflandırırken tek bir ölçüte bağlı kalmak gerekmektedir. Koşukların tür ve alt türlerinin her birinin kendine özgü özelliklere sahip olduğu açıktır. Fakat bu durum, koşukları sınıflandırırken tek bir ölçüte bağlı kalınmasına engel teşkil etmemektedir. Bu noktadan hareketle koşukları; "söylendiği yer", "durumu", "müzikle ilişkisi" ve "sanatsallığına" ölçütlerine bağlı olarak sınıflandırmak mümkündür; 1. Söylenme Yeri, 2. Poetik Yapısı, 3. Müzikle ve Dansla İlişkisi.

1. Söylenme Yeri: Koşuklar söylenme yerine "Merasime Ait Koşuklar" ve "Merasime Ait Olmayan Koşuklar" olarak iki başlık altında sınıflandırılabilir. Merasim koşukları da aynı zamanda mevsim merasim koşukları ve aile-yaşam merasimleri koşukları olarak iki alt guruba ayrılır. Mevsim merasim koşukları konusuna ve işlevine bağlı olarak yılın dört mevsimi ile ilgili (Nevruz, Sust Hatun, Çay Mama, Abla Bereke, Yasun-Yusun) koşukları içerir.

Merasim koşukları, insan hayatının geçiş dönemleri, dönüm noktaları (doğum, evlenme, ölüm) ve onların doğaya yaklaşımını aksettirerek, yaşama ait psikolojik ve estetik bir işlevi yerine getirir. Bazı mevsim merasim koşuklarının zamanın geçmesiyle lirik koşuklara dönüştüğü görülür. "*Qoshingni qora deydilar*", "*Kichkinajon kichkina*", çocuklara ait "*Boychechak*", "*Chuchvara qaynaydi*", "*Oftob chiqdi olamga*" koşuklarını buna örnek olarak gösterebiliriz. Bu koşuklar önceleri mevsim merasimi sırasında

söylenmiştir. "*Qoshingni qora deydilar*", "*Kichkinajon kichkina*", "*Boychechak*" koşukları Nevruz, yani ilkbahar ile bağlantılıdır.

Aile-yaşam merasimi koşukları olarak; düğün, bebeğin doğumu, sünnet ve düğün, matem-merasimi ile ilgili ağıtlar, matem yâr-yârları ve şaman koşukları ile ilgili kinna, badik gibi koşukları saymak mümkündür.

Matem yâr-yârları belâgat yaşına gelen bir kız vefat ettiğinde söylenen koşuklardır. Düğün yâr-yârlarından farklı olarak matem yâr-yârları kederli ve hüzünlüdür. Metinde bent yapısı birbirini takip eder ve kâfiye düzeninde ise çeşitlilik göze çarpar.

Ayim kızım saçları kara talga halinçak,
Ayim kızım ketadi kara yerga kelinçak.
Arzusiga yetmagan, armanlı kız, yâr- yâr,
Ahiretge kelinçak, dermanlı kız, yâr- yâr.
Hay-hay ölen, hay ölen, canım kızım, yâr- yâr,
Hür kızlarning içide padişah kızım, yâr- yâr (Oq Olma Qizil Olma 1972: 36).

Aile-yaşam başlığının kullanılmasının nedeni sadece düğün ya da matem değil, ailede düzenlenen bütün merasimlerin kastedilmesinden kaynaklanmaktadır. Örneğin "kinna", "badik" ve "alkışlar" özel olarak düzenlenen merasimlerde söylenmektedir. Fakat aradan zamanın geçmesiyle koşukların bu özelliği değişerek istenilen zamanda "kuşnaç", "falcı" ya da "tabip" tarafından söylenmeye başlanmıştır. Dolayısıyla sözün büyüleyici gücünü temel alan metinlere "*aytim*" denmektedir.

Merasime ait olmayan koşuklar ise esas itibarıyla lirik koşuklardan oluşmaktadır. Merasim koşuklarından farkı, onların herhangi bir merasimle ilgili olmamaları ve istenildiği zamanda ve yerde söyleniyor olmalarıdır. Bu türe ait koşuklar şunlardır:

1. İş koşukları
2. Tarihî koşuklar
3. Termeler
4. Çocuk koşukları: ninniler, huyalar, çocuklar tarafından söylenen diğer koşuklar
5. Lirik koşuklar

Halk şiiri üzerinde çalışan bilim adamları, iş koşuklarını halk koşuklarının en eski türlerinden biri olarak kabul etmektedir. İş koşukları da ilk dönemlerde özel merasimlerde söylenmiştir. Fakat zamanın geçmesiyle merasimler unutularak sadece koşuk metni korunmuştur. "Koş", "orim", "oblo bereke", "hop mayda", "yargıçak koşukları" bu durumun örnekleridir. Bu koşukların söylendiği ortamlar; "toprağı sürmek", "ekin ekmek" ve "hasat yapmak" eski dönemlerde ayrı ayrı merasimlerdi.

İş Koşukları; a) Tarımla İlgili Koşuklar (koş, oblo bereke, yargıçak koşukları), b) Hayvancılıkla İlgili Koşuklar (sağımla ilgili koşuklar: huşey-huşey, turey-turey, çurey-çurey) ve c) Meslek Koşuklarından (çıkrık, dokumacı, halı dokuma koşukları) oluşmaktadır.

Tarihî koşuklar, tarihte yaşanan bir olay ya da tarihte yaşayan bir şahısla ilgili halk şiiri örnekleridir. Tarihî koşukların en güzel örnekleri Kaşgarlı Mahmud'un "Divanü Lûgati-t Türk" adlı eserinde yer almaktadır. Eserde geçen dört adet mersiyeyi ağıt örnekleri olarak değil, tarihî kahramanlık koşuğu olarak değerlendirmek gerekmektedir. Özbekler arasında söylenen "Namaz" ve "Merdikârlar" gibi koşukları da bu gurubun örnekleri olarak sayabiliriz.

Uzmanlar termenin hem lirik türe hem de epik türe ait olduğunu kaydetmişlerdir. Termenin profesyonel sanatçı olan bahşı tarafından söylenmesi, destan söyleme geleneğine sıkıca bağlı olması onu epik bir tür olarak incelemeye imkân verebilir. Fakat

termelerde epik olaylar söz konusu değildir. Terme, sanatçının his ve duygularını ve ruh durumunu ifade eder. Yani bahşı terme söyleyerek kendini destan söylemeye, dinleyicileri de destan dinlemeye hazırlamaktadır. "Künlarim", "Dombiram", "Nima aytay" birer termedir. "Oq Olma Qızıl Olma" eserinde adı anılmayan bir şair tarafından söylenen "*Bibi shaylanayotir*" termesi günümüzün bilinen en güzel terme örneğidir.

Çocuk koşukları teriminin geniş anlamda kullanıldığını ifade etmemiz gerekmektedir. Büyükler tarafından çocuklar için söylenen koşuklar "niniler" ve "huyalar"dır. Ninninin ne zaman ve ne amaçla söylendiğini herkes bilir. Huya, Özbekistan'ın Güney bölgelerinde babaların çocuklarını sevmek için söyledikleri koşuktur. Huyanın, ninniden farkı erkekler tarafından söylenmesidir.

Çocuklar tarafından söylenen koşuklar "*Boychechak*", "*Chittigul*", "*Oq terakmi ko'k terak*" gibi koşuklardan oluşmaktadır.

Özbek halk koşuklarının büyük bir kısmı lirik koşuklardan ibarettir. Lirik koşuklar adlandırması ile aşk konusunu ele alan koşukları kastedilmektedir. Lirik koşuklar da kendi aralarında 1) Karşılıklı Söylenen Koşuklar (ölen ve lapar) ve 2) Karşılıklı Olmadan Farklı Konularda Söylenen Koşuklar olarak iki gurupta incelenir.

Ölen ve lapar eski dönemlerde düğün günü kızı evden çıkarma merasimlerinde söylenen koşuklardır. Kızlar ve delikanlılar karşılıklı durarak sevinçlerini, pişmanlıklarını, kısacası duygularını koşuk vasıtasıyla ifade etmektedir. Her iki koşuk da karşılıklı söylenen bir yarışmaya dayanmaktadır. Fakat laparlarda bir olay söz konusudur, ölenlerde ise bu durum görülmez. Günümüzde ölen de lapar gibi istenildiği zaman ve yerde söylenebilir. Ölenlere daha çok hayvancılıkla ilgilenen göçebeler arasında rastlanır, laparlar ise daha çok yerleşik hayat tarzına sahip gruplar tarafından söylenmektedir.

2. Poetik Yapı: Koşukların poetik yapısına göre ahengini tekrarlar ve nakarat belirler. Koşukları ahengine göre sınıflandırdığımızda iki duruma şahit oluruz. İlk duruma göre, dörtlükler bağımsız şekilde birbiriyle birleşerek her biri ayrı bir ruh hâlini ifade eder ve kendine özgü bir kompozisyon yapısına sahiptir. İkinci durumda, koşuk metnindeki dörtlükler birleşerek belli bir olayı ya da durumu tasvir eder. Koşukları ahengine göre iki grup halinde sınıflandırmak mümkündür;

a) Olay örgüsüne sahip dörtlükler.

b) Olay örgüsüne sahip olmayan dörtlükler.

Olay örgüsüne sahip koşuklarda yukarıda kaydettiğimiz gibi her dörtlük belli bir olayla birbiriyle bağlanır. Burada olaylar art arda gelerek genel bir olayı ortaya çıkarırlar. Olay örgüsü konusu üzerinde çalışan araştırmacılar farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bazı araştırmacılara göre olay örgüsü bütün koşuklarda vardır. Bazı araştırmacılara ise olay örgüsüne sahip olma koşuklara özgü bir durum değildir. Her iki bakış da yanlıştır. Çünkü olay örgüsüne sahip olma her koşuğa özgü bir durum değildir. Bizim incelediğimiz koşukların büyük bir kısmı böyle bir özelliğe sahip değildir. Fakat bu ifade, koşuklarda olay örgüsü yoktur anlamına gelmemektedir. Öyle koşuklar vardır ki, bunlarda olay örgüsü ön plandadır. Böyle koşuklar belli bir olayı ifade etmeye yöneliktir. Örneğin:

Aktı, aktı, ktı
Aminahan aktı.
Hasan-Husanlar bilen,
Saylarga battı.
Uni görüp anası
Bilegiden tarttı.
"Tartmang anacan tartmang",
Deb sayga aktı.
Aminaning kavuşini
Saylardan tapdi.

Kılgan seyahatlari
Kan bolub aktı.
Ğişt köprik tegide

Üç künça yattı.
Çilvir-çilvir saçları,
Balçıkka battı.
Yalli, yalli, yalli,
Yallining başı.
Aminahanning yaniga batgan,
Saylarning taşı
(Oq Olma Qizil Olma, 1976: 124).

Bu koşukta Aminahan adında bir kızın olgunluk yaşına geldiği, bir yiğidin yalan sözlerine kanarak hamile kaldığı, annesi durumu öğrendiğinde de kızın utançtan intihar ettiği, üç gün sonra cesedinin köprü altında bulduğu anlatılmaktadır.

"*Savrixonning ro'moli*" koşuğunda da benzer olaya şahit oluruz. Bu şekilde olay örgüsüne sahip olma özelliği gelin selâmlar, yâr-yârlar ve bazı iş koşuklarında vardır.

Olay örgüsüne sahip olmayan koşuklarda her dörtlük bağımsız bir şekilde ayrı ruh hâlini ifade eder. Bunları sadece ahenk ve tekrarlar birbirine bağlar.

Devar üstida devar,
Divana bolsin ekeng.
Başıda şayi romal,
Pervane bolsin ekeng.
Yaku-yaku yakuyak. Yaku-yaku yakuyak.
Tağlar başı orama,
Kiyik şahı burama.
Bay kızını bermese,
Baynı huda urama.
Yaku-yaku yakuyak. Yaku-yaku yakuyak
(Oq Olma Qizil Olma 1972: 45).

Ölenlerde herhangi bir olay söz konusu değildir. Olay örgüsüne sahip olmayan koşuklar kompozisyon açıdan üç guruba ayrılır.

a. Durum Koşukları: Bütün koşuklarda ruh hâli ve bir durum tasvir edilir. Durum koşuklarında kahraman kimseye hitap etmez, kendi durumunu anlatmaya çalışır.

Yâr yürgen köçelerni,
Süpürey saçım bilen.
Çeng çıksa su sepay,
Közdegi yaşım bilen (Oq Olma Qizil Olma 1972: 67).

b. Hitap Koşukları: Bu tür koşuklarda kahraman yârine ya da bir yakınına hitap eder.

Atma meni taşlar bilen,
Uçib ketay kuşlar bilen.
Kuşlar kaytsa men kaytmesem,
Közing tolsin yaşlar bilen (Oq Olma Qizil Olma 1972: 41).

c. Karşılıklı Söylenen Koşuklar: Bu koşukların en güzel örnekleri lapar ve ölendir. Bu koşuklarda kız ve delikanlı çift olarak ya da karşılıklı olarak koşuk söyleyerek yarışırlar.

Delikanlı:
Kekeng keldi degende, kekeng keldi yâr-yâr.
Horozlarning içida, dekeng keldi yâr-yâr.
Kızık-kızık ölenden ayt ahun kız, yâr-yâr,
Tarap bolib aytmakka ekeng keldi yâr-yâr.

Kız:
Bülbüllerning kongani gül boladi, yâr-yâr,
Âlemdegi bar sözni til biledi, yâr-yâr.
Tarap bolib aytmakka kepsiz, eke, yâr-yâr,
Ahunliging bu yerde kim biledi, yâr-yâr (Oq Olma Qizil Olma 1972: 54).

Koşukların büyük bir kısmı hece vezniyle söylenen dörtlüklerden ibarettir. Ayrıca aruz vezniyle yazılanları da vardır. Dörtlüklerden oluşan koşukların en eski koşuk örnekleri olduğu araştırmacılar tarafından kaydedilmiştir. Koşuklarda eşit sayıdaki hece ve ayaklar, ahengi sağlayarak koşuğun poetik özelliğini yükseltmeye yarar.

Hop hayda-ya, hop hayda, meyde-ya, meyde.
Kalkan tuyağım hayda, meyde-ya, meyde.

Temir tuyağım hayda, meyde-ya, meyde.
Hırmannı kılgın meyde, meyde-ya, meyde
(Yazarın Şahsi Arşivi)

Tekrarlar, koşukları için önemli unsurlardan biridir. Mısranın ister başında, ister ortasında ve ister sonunda yer alsın tekrarlar, koşuklarda anlatılmak istenen anlamın daha açık ifade edilmesini ve musiki bütünlüğünü sağlar.

Koşuklardaki nakaratlar "geleneksel nakaratlar" ve "geleneksel olmayan nakaratlar" olarak iki guruba ayrılır. Geleneksel nakaratlarda kelime, mısra ya da dörtlükler tekrarlanır. Böyle geleneksel nakaratlara farklı koşuklarda rastlamak mümkün. Daha doğrusu koşukta ahengi sağlayan nakaratlar kalır, koşuk metni ise değişir. Metin ne olursa olsun nakarata uyum sağlar. Tekrarlarda metinle sıkı bağlılık vardır. Nakaratlarda ise mazmunla bağlılık görülmez. Yani burada ahenk çok daha önemlidir.

Bunun dışında bazı koşuklarda sadece belli bir sesin (ha, hu) ve mısranın tekrar olarak kullanıldığı görülür ve bunlar geleneksel olmayan nakaratlar olarak değerlendirilebilir.

3. Müzik ve Dans ile İlişki: Koşuğun musikiyle ilişkisi o kadar güçlüdür ki hatta matem koşuklarında da müziksel bir ahenk mevcuttur. Fakat matem koşukları herhangi bir müzik aleti eşliğinde söylenmez. Buna göre matem koşuklarını ve mevsim merasimiyle ilgili bazı koşukları dikkate almazsak, bütün koşuklar bir müzik aletiyle söylenir. Bundan yola çıkarak koşukları; 1. Müzik Aletiyle Söylenen Koşuklar ve 2. Müzik Aletsiz Söylenen Koşuklar olarak iki guruba ayırabiliriz.

Günümüzde canlı icrada Özbek koşukları tef, dombıra, dutar, balaman, tar vb. çalgılar eşliğinde söylenir. Koşuğun manasına ve söylenmekte olduğu duruma bağlı olarak müzik aleti seçilir.

Koşuk ve dans ilişkisine gelince bunların her dönemde müzik eşliğinde icra edildiği açıktır. Fuat Köprülü, Türklerin edebî bakışlarının dinî tasavvurlar, dans ve musikiyle geliştiğini ifade etmiştir (Köprülü, 1989: 210). "Çağatay Lûgatı"nda koşuk için "*dans havasına bağlanan musiki*" şeklinde bir kayıt yer almaktadır.

Koşukların dansla ilişkisi konusunda, hareket unsurunun yer almadığı hiçbir koşuğun olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Her ne kadar ağıt ve matem koşuklarındaki hareketlere dans diyemezsek de onların da dans elementlerini tam olarak koruduğunu söyleyebiliriz. Örneğin, matem merasiminde yaslı birinin yüzünü tırmalarken yaptığı hareketler matem merasimindeki en eski dans şekillerinden biri olarak kabul edilmektedir.

Koşuk ve dansın en mükemmel uyum sağladığı şekle "*Beshqarsak*" koşukları ve oyununda görebiliriz. Bu oyunu üzerinde çalışmaları bulunan Muhsin Kadirov bu oyunun Özbek halk sanatının en eski şekillerinden biri olduğunu belirtmiştir (Kadirov, 2010: 315). Bu oyunda el çırpmak ve koşuk tekrarları çok önemlidir. Oyuncular bir halka yaparak el çırpmalara uygun hareket ederler. El çırpmanın farklı çeşitleri vardır: küçük el çırpması, tek el çırpma, çift el çırpma vb. Bu oyunda el çırpmaları çalgı vazifesini görmektedir. Bu durum, koşuğun müziksiz söyleneceği anlamına gelmemektedir. El çırpmalar, müzik ve nakaratlar mükemmel bir şekilde birbiriyle uyum içindedir. Ortada dansçı farklı hareketlerle dans eder. Onu bir çember şeklinde çevreleyenler el çırparak müziğe uygun bir şekilde koşuk söylerler. Bu oyunda nakaratlar da önemlidir.

Hay bala-bala yâr-yâr,
Aman bala yâr-yâr. *Ak atingni maktaysan,*
Hay-hu, ha-ha-ha. *Boz atımga yetmeydi.*

Oyinçingni maktaysan,
Karsakçıdan ötmeydi.

Hay bala-bala yâr-yâr,
Aman bala yâr-yâr.
Hay-hu, ha-ha-ha.
(Oq olma, qizil olma.
O'zbek xalq qo'shiqlari, 1972: 68).

Bu dans bir oyun olarak sanat araştırmacıları tarafından incelenmiş ise de bu oyunun söz kısmı ihmal edilmiştir. Dansta söylenen; "Amanyâr", "Gülbağ", "Diğacan" ve "Hay bala-bala, yâr-yâr" halk koşuklarının en güzel örnekleri kabul edilir.

"Karsak" kurt anlamına gelmektedir, Karsak yani "Kurt oyunu" dansı ve koşukları genelde hayvancılıkla geçinen bölgelerde düğünlerde, bayramlarda ve ziyafetlerde sevilerek söylenmektedir.

Oyun katılımcılarının el çırparak halka yapmaları, dansçının ortada dans etmesi üç şeyi hatırlatır. Birincisi, avcıların ava halka yaparak saldırmaları; ikincisi, çadır çanının yuvarlak olması ve onun ortasındaki delikleri halka yapan oyun katılımcıları ve dansçıyı hatırlatır; üçüncüsü Köpkarı (Kök Böri) oyunu. Bu oyunda da katılımcılar önce bir halka yaparlar, sonra da ortadaki oğlağı kapmak için mücadele ederler.

Fikrimize göre, her üç durum da halkımızın mevsimlik merasimi olan Nevruz'la ilgilidir. Çünkü kıştan sonra ilkbaharın iyi gelmesi için birçok merasim yapılmıştır. Bunlardan ilki avdır, sonra Köpkari, daha sonra da hayvanları geniş yaylalara götürerek çadırlarını kurmuşlardır.

Fuat Köprülü eski çağlarda Türklerin müziklerinin 365 çeşit olduğunu, yani her gün hakanın huzurunda farklı müziğin çalındığını kaydetmiştir (Köprülü, 1989: 113). Çadırdaki delik sayısı da genelde 52 tane olup, bir senedeki 52 haftayı ifade etmektedir.

Nevruz'a ait birçok merasim, âdet, koşukların temelinde Güneş'e tapınma inancı yatmaktadır. El çırpma oyunundaki halka bize güneşi hatırlatır. Koşuk metnindeki nakaratta "hu" aslında hu, qu, ku (gu) gün-güneş kelimesi ile kökteş olabilir mi acaba? Bu şekildeki oyun koşukları hakkında derinlemesine araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Koşukları, erkek tarafından veya kadınlar tarafından icra edilen koşuklar veya her bölgenin kendine ait koşukların özelliklerine göre Surhanderya, Kaşkaderya, Cizzah, Semerkant, Buhara, Taşkent, Nemengen, Andican, Fergana ve Harezm koşukları olarak guruplara ayırmak mümkündür. Fakat bu şekildeki sınıflandırmalar ikincil sınıflandırma olmaktan öteye geçemez. O nedenle asıl sınıflandırma ister merasim koşukları olsun, ister merasime ait olmayan koşuklar olsun, bütün koşuklar için ortak olan ölçütlere bağlı olarak yapılan sınıflandırmalardır.

Sonuç

Halk koşuklarının yaşam ve icra özellikleri onların kendine özgülüğünü gösteren unsurlardır. Bunların sınıflandırılmasında her türün ortaya çıkış şekli, zaman içinde şekillenmesi ve günümüz sözlü icrasındaki durumu, poetik özellikleri, sanatsal tasvir vasıtaları, mitolojik düşünce tabiatı ve sembolleri bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilmelidir.

Halk şiirinin en aygın türünü oluşturan koşukların sınıflandırılması folklorun önemli ve güncel meselelerinden biridir. Halk bilgisi ürünlerinden herhangi bir tür daimi bir değişim içindedir ve bu nedenle söz konusu türle ilgili araştırmaların da zamanın şartlarına bağlı olarak yeninden gözden geçirilerek gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bununla birlikte, herhangi bir türle ilgili yapılacak sınıflandırma her şeyden önce türün kendine has özellikleri ve tabii ki metni göz önünde bulundurularak yapılmalıdır.

Halk bilgisi ürünlerinin, bilhassa halk şiiri türlerinin konu edildiği çalışmalarda yabancı bilim adamları tarafından ortaya atılan teorileri çerçevesinde, kendi sözlü kültür ürünlerimizin değerlendirildiği gözlemlenmektedir. Bunun yanında kendi kültür ürünlerimiz yeterince incelenmeden, yüzeysel değerlendirmelere dayanan sonuçlar ortaya atılmaktadır. Halk şiiri ürünlerinin sınıflandırılması teorik bir konu ise, tasnifte geçen terimler de elde edilen sonuçlar teorik esasa dayandırılmalıdır.

Koşukların sınıflandırılması, ileride gerçekleştirilecek çalışmalar için önemeli bir yol gösterici olma özelliğini taşımaktadır. Örneğin koşukların yerel özelliklerinin, değişkenliğinin, imge yapısının ve sisteminin, tarihi temellerinin ve sanatsallığının araştırılması büyük önem arz etmektedir. Ayrıca, halk bilgisi ürünlerinin araştırılması ve sınıflandırılması çalışmalarında, bütün Türk boylarının halk bilgisi ürünlerini kapsayacak nitelikte ölçütler kullanılması çok daha başarılı sonuçların ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Bunu gerçekleştirmek için de farklı Türk boylarındaki araştırmacıların birlikte hareket ederek folklorun, özellikle de halk şiiri ürünlerinin teorik konuları üzerine ortak çalışmalar yapmaları Türk boylarının folklor çalışmaları için artık bir gerekliliktir. Son yıllarda folklorun teorik konularına ve karşılaştırmalı folklor çalışmalarına yeteri kadar önem verilmediği görülmektedir. Hâlbuki tür sınıflandırması gibi temel meseleler çözülmeden folklorun herhangi bir türü hakkında doğru ve verimli sonuçlar ortaya koymak mümkün değildir. Halk şiiri örneklerinin sınıflandırılması, türü mitopoetik, yapısal ve şiirsel açıdan tahlil etme olanaklarının genişlemesini sağlar ve yeni sonuçlarla halk bilimi çalışmalarını zenginleştirir.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.
ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.
FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.
ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Akimova, T. M. (1966). *O poetiçeskoy prirode narodniy liriçeskoy pesne*. Saratov.
Alaviya, M. (1974). *O'zbek marosim qo'shiqlari*. Taşkent: Fan.
Alişir Nevaî. (1967). *Mizau-l avzan*. Taşkent: Badiiy adabiyot.
Ayimbetov, K. (1977). *Karakalpak Folkloru*. Nukus.
Balaşov, D. M. (1977). "O radavoy i vidovoy sistematizatsiya folklora". *Russkiy folklor*. Tom 17. Leningrad: Nauka, ss.23-33.
Güzel, A.-Torun, A. (2003). *Türk Halk Edebyatı El Kitabı*. Ankara: Akçağ.
Kadirov, M. (2010). *O'zbek an'anaviy teatri*. Taşkent: Milliy kutubxona.
Karakalpak Folkloru Denemeleri. (1977). Taşkent: Fan.
Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lûgati-t Türk. (1963). I-IV Ciltler. Taşkent: Fan Basımevi.
Köprülü, F. (1989). *Edebiyat Araştırmaları*. İstanbul: Ötüken Yayınları
Mahmud Zamakhshari. *The Muqaddimat al-Adab: A Facsimile Reproduction of the Quadrilingual Manuscript (Arabik, Persian, Chagatay and Mangol)*. (2008). Tokyo.
Musakulov, A. (2010). *O'zbek xalq lirikasi*. Taşkent: Fan.
Obryadovaya poeziya Saha (Yakutov). (2003). Novosibirsk: Nauka.
Oq olma, qizil olma. O'zbek xalq qo'shiqlari. (1972). Taşkent: Badiiy nashriyot,
Propp, V. (1976). "Janrovoy sostav russkogo folklora". *Folklor i deystvitelnost.* Moskva, ss. 66-69.
Timofeyev, L. İ. (1967). "Lirika". *Kratkaya litireturnaya ensiklopediya*. Moskova. T.4.
Yusuf Has Hacib. (1971). *Kutadgu Bilig*. (Hazırlayan Kayum Kerimov). Taşkent: Fan.
Zahiriddin Muhammed Babür. (2019). *Babürnâme*. Taşkent: Fan.
Yazarın Şahsi Arşivi. Söyleyen: Bibisara nine. Kaşkaderya vilayeti, Nişan ilçesi.